

اوزان عروضی در شعر کودک

مریم جلالی

چکیده

هدف مقاله آشنایی با اهداف سرایش شعر کودک و معرفی برخی اوزان عروضی رایج، در این نوع ادبی است. نمونه‌هایی از شعر کودک که توسط شاعران آشنا، در این زمینه، سروده شده است، انتخاب گردیده و بسامد استفاده از اوزان عروضی خاص، در این اشعار، مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت آماری از این بسامد ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: زبان فارسی، معاصر، شعر کودک، هدف، وزن، عروض، قافیه و ساختار شکنی امروزه ادبیات کودک و جایگاه آن در مجموعه‌ی موضوعات ادبی توجه بسیاری از ادیبان و ادب‌پروان را به خود جلب کرده است.

در این مقاله، با انتخاب شعر کودک در گروه سنی کودکان و پیش از دبستان، تئوری اهداف اصلی سرایش شعر، برای کودکان مطرح شده و وزن و قالب‌های متداول این نوع از شعر مورد بررسی قرار گرفته است. با تعریف روشنی از شعر کودک، می‌توان ساده‌تر حوزه‌ی بررسی را تعیین کرد. ادبیات کودکان ادبیاتی است

که برای کودک لذت ایجاد می‌کند، یعنی کودک بتواند با اثر ادبی رابطه برقرار کند و اثر را دوست داشته باشد و آن را بفهمد.

بنابراین تمام آثار ادبی که در قالب و فرم ادبیات کودک ارائه شده، اما مخاطبین آن کودکان نیستند، از دایره تقریباً خارج می‌شوند.

باید توجه داشت که جنس کودک، سن، دایره‌ی واژگان، تخیل، فرم و قالب در تکوین اثر ادبی کودک بسیار مهم است. در این میان، عده‌ای از ارزش‌گذاران ادبی، به محتوا و عده‌ای نیز به رعایت فرم در این نوع، توجه کرده‌اند.

شعر کودک از جمله مواردی است که نظر بسیاری از خلاقان ادبی را به خود جلب کرده است و می‌توان به صراحت گفت که این نوع ادبی، جایگاه ویژه‌ای را در ادبیات به خود اختصاص داده است و مخاطبین آن تمام کودکانی هستند که روزی بزرگ خواهند شد. برای یک خالق اثر مهم و ضروری است که به اهداف مطرح شده در زمینه‌ی اثر تسلط داشته باشد تا به سوی موفقیت پیش برود.

با عروض هجایی جدید نیز ندارد.^۶

مثال:

چشمم را، می‌بندم / مفعولن مفعولن
چشمتم را می‌بندی / مفعولن مفعولن
ها ها ها می‌خندم / مفعولن مفعولن
ها ها ها می‌خندی / مفعولن مفعولن^۷

اما اگر بخواهیم شعر کودک را صرفاً شعر هجایی در نظر بیاوریم، به بیراهه رفته‌ایم چون در این نوع از شعر، از طرفی کلماتی دیده می‌شود که متکی بر عروض سنتی، نقشی را به عهده دارند و از سویی دیگر، توجه شاعر به رعایت قافیه را نمی‌توان نادیده گرفت. حال آن که در شعر هجایی فقط تساوی هجاها مهم است، بدون در نظر آوردن هجای بلند یا کوتاه. بدیهی است که شعر هجایی به شکل مطلق در اشعار کودک مصداق کلی ندارد.

مثال:

بابایی نی‌نی کوچولو / ۸ هجا
شب دیر میاد از سر کار / ۸ هجا
وقتی میاد می‌پرسه / ۷ هجا
نی‌نی کوچولو خوابه یا بیدار / ۱۰ هجا^۸

به‌طور کلی با در نظر داشتن ویژگی‌های وزن و اختیارات شاعری، وزن شعر در اشعار کودک رعایت می‌شود و مواردی مثل سکنه‌های وزنی و پاره‌ای ضعف‌های زبانی اثر را می‌توان با اختیارات شاعری توجیه کرد. البته نباید فراموش کرد که در شعر گفتاری می‌توان مصوت‌های کوتاه و بلند را با هم جابه‌جا و یا تبدیل کرد که اعمال این امر، تابع طبیعت لحن کلام گفتاری است و این تغییرات نباید به ساختار شعر صدمه بزند.

مثال:

تو چشمای مادرم / (- - - / - - -)
عکس خودم رو دیدم (- - - / - - -)
چشمای مادرم رو (- - - / - - -)
تو دقترم کشیدم (- - - / - - -)^۹

اگر وزن اصلی مفعول فاعلاتن، یا مستعلن فاعولن، در نظر بیاوریم. اختیارات شاعری در آن بسیار اعمال شده است. در مصراع اول جابه‌جایی و در مصراع دوم و سوم تبدیل هجا وجود دارد.

شعر کودک حاوی واحد وزن است و واحد وزن در شعر فارسی، مصراع و از پیوند دو مصراع، بیت ساخته می‌شود. در غالب اشعار کودک که با توجه به اصول شعری سروده شده‌اند، این شیوه رعایت شده است. اما در موارد بسیار اندک ملاک بیت (سه مصراع) در نظر آورده شده، گاهی برای هر سه، قافیه‌ای برابر آورده‌اند و گاهی قافیه را فقط در دو مصراع رعایت کرده‌اند.

مثال: رعایت دو قافیه در سه مصراع
«علی کوچولو دنبال او

هدف از سرودن شعر کودک

۱. ایجاد لذت برای کودک. با توجه به اهمیت این موضوع، ضروری است از دریچه‌ی ذهن کودک به بحث لذت‌نگریست و به نیازهای او به‌طور مستقل توجه کرد.^۱
۲. خلق شعر کودک، برای کودک^۲. محور عملکرد شاعر در حوزه‌ی کودک است. اگر مخاطب کودک در نظر گرفته نشود، بحث در زمینه‌ی شعر کودک نیز منتفی خواهد بود.

۳. آشنایی کودک با ادبیات نرم و به نوعی زبان آموزشی غیر مستقیم^۳. در سرودن شعر کودک توجه به ادبیات نرم بسیار مهم است، چون با خواندن شعر، واژه‌ها، عیناً در ذهن کودک جایگزین و یا اصلاح می‌شوند و دایره‌ی کارایی واژه‌های او وسیع‌تر می‌شود.

۴. آقاء برخی مفاهیم تربیتی به کودک از طریق شعر. شعر به دلیل آهنگین بودن غالباً توجه کودکان را به خود جلب کرده است و گاهی کودکان سعی در به خاطر سپردن شعر دارند. می‌توان با استفاده از این ابزار بسیاری از مفاهیم تربیتی را به کودک آقاء کرد.

شعر نوشتاری و شعر گفتاری

اشعار گروه سنی کودکان و پیش‌دستان به دو شکل نوشتاری و گفتاری سروده شده است. اما بیشترین اشعار، در زبان گفتاری است، طبیعی است که کودک زبان‌آموزی را با زبان گفتاری آغاز می‌کند و با آن مانوس‌تر است. یکی دیگر از دلایل مهم ترجیح نوع گفتار این است که کودکان هنوز با فضای مدرسه، آشنا نشده‌اند. شاعر برای رسیدن به اهداف شعری خود از زبان نزدیک‌تری به فضای کودکان استفاده می‌کند. در بررسی اشعار کودک از ۱۰ شاعر مشهور، تنها یک شاعر تمام مجموعه اشعار خود را کاملاً به زبان نوشتاری نوشته است. که ۱۰ درصد افراد از این مجموعه را به خود اختصاص داده است.

وزن عروضی در شعر کودک

در تعریف عروض گفته‌اند: عروض، میزان کلام منظوم و معروض علیه شعر است. یعنی شر بر آن عرضه می‌شود تا موزون از ناموزون شناخته شود.^۴

وزن، نظم و آهنگی است که از تناوب و توالی حروف با حرکات حاصل می‌شود.^۵ بنابراین موسیقی و آهنگی که در اشعار وجود دارد همان وزن است. و البته باید یادآور شد که وزن شعر فارسی، وزن کمی است و مبتنی بر کوتاه و بلندی هجاهاست. در شعر کودک، صور تقطیع هجایی، به افاعیل عروضی برگردانده می‌شود. امتیاز تنظیم افاعیل در آن است که با شنیدن هر رکن، وزنی که از (فاعِل) عروضی ساخته می‌شود در ذهن آقاء می‌شود که منافاتی

بقچه رو برداشت و دوید

رفت و به خونه اش رسید»^{۱۰}

مثال: رعایت سه قافیه در سه مصراع

«از سوی تیم تپلی

ببری میاد با قلدری

چک می زنه به قلقلی»^{۱۱}

وزن شعر کودک غالباً ضربی و طرب‌انگیز است و در هر مصراع دو رکن عروضی دارد. گاهی این نوع ادبی به ترانه شبیه می‌شود، اما محتوای شعر کودک کاملاً با ترانه متفاوت است.

با توجه به مخاطب کودک، تناوب و تکرار، در اشعار دو رکنی، ساده‌تر به نمایش گذاشته می‌شود و کودک با موسیقی شعر، راحت‌تر ارتباط برقرار می‌کند. در این جاست که سخن بزرگ استاد زبان فارسی دکتر شفیع کدکنی، اثبات می‌شود که: «در تاریخ شعر فارسی همواره شاعران بزرگ، آگاه و ناآگاه بزرگ‌ترین شیفتگان موسیقی بوده‌اند و شعر خاستگاهی جز به موسیقی رساندن زبان فارسی ندارد»^{۱۲}. این آهنگ موزون فقط مخاطبین را جادو نمی‌کند، بلکه به قول سقراط در اصل: «آهنگ و وزن شاعران را مسحور می‌کند»^{۱۳}.

معرفی اشعار انتخابی

در این مقاله ۷۸ شعر کودک مورد بررسی قرار گرفته است که (۷۸۶ بیت) از اشعار شاعران مشهور است. البته ۲۵ مصراع از ابیات نیز در سبک شعر نیمایی سروده شده است که جدا از این مجموعه قرار دارد. (۳۴۶ بیت) از اشعار به شکل نوشتاری است و باقی اشعار به زبان گفتاری سروده شده است. لازم به تذکر است (۲۱ شعر) (۳۳۰ بیت) از کل اشعار نوشتاری تنها از یک شاعر است و دیگر اشعار چه گفتاری و چه نوشتاری به (۹ شاعر) دیگر تعلق دارد.

اوزان متداول و پُرکاربرد شعر کودک

به منظور تحقق اهداف شعر کودک، شاعران اوزان طرب‌انگیز و تند و شاد و ضربی را برای این نوع انتخاب کرده‌اند. با توجه به این که اشعار کودک دو رکنی هستند، کاربرد وزن‌های متداول در (۷۸) شعر به ترتیب موارد زیر است:

۱. مستفعلن فعولن (مفعول فاعلاتن) (۳۱ شعر)

«بشقاب چینی افتاد / از توی دستم الآن

شکست و صد تکه شد / وای چی بگم به مامان»^{۱۴}

۲. مفتعلن فعولن (۱۱ شعر)

«گاو حسن چه گاوی / نه شیر داره نه پستان

گاو را بده حسن جان / دختر کردی بستان»^{۱۵}

۳. مستفعلن فع (مفعول فع لن) (۱۱ شعر)

«مادربزرگم / خیلی شاداب است

اسم قشنگش / بی‌بی رباب است»^{۱۶}

۴. مستفعلن مستفعلن (۱۰ شعر)

«نی‌نی کوچولو حالش بده / تب کرده چون واکسن

زده

خانوم دکتر تو مطب / به دست اون سوزن زده»^{۱۷}

۵. مستفعلن مفاعِلن (۵ شعر)

«با دست‌های کوچکم / یک رود جاری می‌کشم»^{۱۸}

۶. مفعولن مفعولن (مفعول مفاعیلن) (۴ شعر)

«چشمم را، می‌بندم / مفعولن مفعولن

چشمت را می‌بندی / مفعولن مفعولن

ها ها ها می‌خندم / مفعولن مفعولن

ها ها ها می‌خندی / مفعولن مفعولن»^{۱۹}

۷. مفتعلن مفتعلن (۳ شعر)

«الک و دولک / تو آسمونه بادبادک

اون بالا بالا می‌پره / پیش کلاغا می‌پره

بادبادکه دلش می‌خواد / همیشه هوهو باد بیاد»^{۲۰}

۸. فاعلاتن فع لن (فاعِلن مفعولن) (۱ شعر)

۹. فاعلاتن فاعِلن (۱ شعر)

۱۰. شعر ریتمیک بدون رعایت وزن اصولی (۱ شعر)

بیشتر اشعار کودک با توجه به بحر رجز قابل تقطیع هستند و زحافات آن نیز در مجموعه زحافات این بحر می‌گنجد. توجه شاعران به کاربرد شماره‌ی یک، قابل تأمل است. به نظر می‌رسد که سرودن در این بحر ساده‌تر از دیگر بحرهای شعری است.

ساختار شکنی در شعر کودک

یکی از مسائلی که شعر کودکان را تهدید کرده است، ساختار شکنی در این نوع است. و یکی از مباحث بحث‌برانگیز شعر کودک است، امروزه شعرهای بدون وزن هم سروده می‌شود در حالی که هنوز بسیاری از شاعران کودک و خردسال به شدت با آن مخالف هستند.^{۲۱}

شعر کودک در ایران قدمتی ندارد و هنوز سیر طبیعی خود را کامل نکرده است و این نوع سیر در طول زمان قابل بررسی خواهد بود. در اولین نگاه به نظر می‌رسد با توجه به این که سه رکن اصلی در شعر کودک ریتم، تخیل و ایجاد سؤال است، یقیناً با حذف وزن و ریتم از شعر کودک، قابلیت آوایی اثر که یکی از مهم‌ترین ملاک‌های شعر کودک است، از بین می‌رود و به نوعی کودک از این لذت محروم می‌شود.

عده‌ای از شاعران نیز تلاش کرده‌اند که وزن و ریتم را حفظ کنند، اما مانند شعر نیما در امتداد طولی آن دست برده و قافیه‌ها را به شکل دلخواه رعایت کنند. مصطفی رحماندوست و اسد... شعبانی و جواد محقق فرم جدیدی از

پی‌نوشت:

- ۱ - ابواحمد، حامد. «جماليات النص الشعري للأطفال». مجله الادب الاسلامی. عدد ۱۴، تاریخ ۱۴۱۵ ه. ص ۵-۱۰
- ۲ - همان
- 3- Compbell. P.S & scott-kassner, C. (2003. Music in childhood: from preschool though the elementary grades. Newyork: sdhirmer books. Summery)
- ۴ - مسگر نژاد، جلیل (۱۳۷۰). مختصری در شناخت علم عروض و قافیه. چاپ اول، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ص ۱۶
- ۵ - همان
- ۶ - همان. صص ۱۸۱-۱۸۳
- ۷ - رحماندوست، مصطفی. مجله رشد کودک (۷). فروردین ۱۳۸۶. ش ۱۰۶، ص ۴
- ۸ - قاسم‌نیا، شکوه. تصویرگر: نیلوفر میرمحمدی. ۱۳۷۷. به خاطر خروسه، چاپ اول، تهران: نشر قدیانی، ص ۱۱
- ۹ - کشاورز، ناصر. تصویرگر: نیلوفر میرمحمدی. ۱۳۸۰. نی‌نی کوچولو گل پسره. چاپ دوم، تهران: نشر رویش، ص ۱۲
- ۱۰ - شعبانی، اسد... تصویرگر: ویدا لشکری. ۱۳۷۸. علی کوچولو کلاغ شد. چاپ دوم، تهران: شفق، ص ۹
- ۱۱ - شعبانی، اسد... تصویرگر: محمدحسین صلواتیان. ۱۳۷۷. قصه‌ی منظم فوتبالیست‌های محله. چاپ اول، تهران: شفق، ص ۱۲
- ۱۲ - شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا. ۱۳۷۳. موسیقی شعر. چاپ چهارم، تهران: آگاه، ص ۲۸۹
- ۱۳ - ترجمه صناعی، محمود. پنج رساله افلاطون. بی‌تا، چاپ اول، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۱۳۳
- ۱۴ - قاسم‌نیا، شکوه. تصویرگر: نیلوفر میرمحمدی. ۱۳۷۷. چاپ اول، تهران: افق، ص ۱۲
- ۱۵ - رحماندوست، مصطفی. تصویرگر: سیمین شهروان. بی‌تا، گاو حسن چه جوهره. چاپ اول، تهران: نشر افق، ص ۹
- ۱۶ - مهاجرانی، سیدمحمد. مجله رشد کودک. آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۱، ص ۳
- ۱۷ - کشاورز، ناصر. تصویرگر: نیلوفر میرمحمدی. ۱۳۸۰. نی‌نی کوچولو گل پسره. چاپ دوم، تهران: نشر رویش، ص ۱۰
- ۱۸ - نیک‌پرور، ریحانه. ۱۳۸۵. مهارت‌هایی برای زندگی. چاپ شانزدهم، تهران: نشر هنر آبی، ص ۱۷
- ۱۹ - رحماندوست، مصطفی. مجله رشد کودک (۷). فروردین ۱۳۸۶، ش ۱۰۶، ص ۴
- ۲۰ - شعبان‌نژاد، افسانه. مجله رشد کودک (۸). اردیبهشت ۱۳۸۶، ش ۱۰۷، ص ۴
- ۲۱ - شعاری‌نژاد، علی‌اکبر. ۱۳۵۲. اصول ادبیات کودکان. چاپ اول، تهران: افست راز، ص ۲۱۶

شعر را ارائه داده‌اند که به سبک نیمایی نزدیک است. در تحقیق میدانی‌ای که از ۷۰ کودک پیش‌دستانی به عمل آمد، نتیجه‌ی به دست آمده از این قرار است:

- دوازده کودک از هر دو قالب شعری لذت بردند، اما در بازخوانی‌های مکرر شعر، قافیه‌ها، توسط کودکان با خواننده‌ی شعر همراهی نمی‌شد.

- پانزده کودک از شعر در قالب جدید ناراضی بودند.

- چهل و سه کودک موافق با شعر به سبک متداول شعر کودک بودند و در بازخوانی‌های مکرر شعر، تعدادی از قافیه‌ها توسط کودکان با خواننده‌ی شعر همراهی می‌شد.

نکته‌ی مهم دیگری که اشاره به آن لازم است، بسامد استفاده از قالب شعری است. از ۷۸ شعر، ۱۸ شعر در قالب مثنوی سروده شده بود. ۵۶ شعر در قالب چهارمصراعی و ۴ شعر نیز تحت تأثیر شعر نو سروده شده بود. بدیهی است که توجه به خواسته‌های مخاطبین، برای کسب موفقیت در این راه، جزو نکات مهم است.

در سرودن شعر کودک، در نظر گرفتن اهداف خلق شعر بسیار مهم است و اصلی‌ترین رکن آن، ایجاد لذت برای کودک است. استفاده از زبان گفتاری نیز به شاعر کمک می‌کند تا ارتباط نزدیک‌تری با دنیای کودک برقرار کند. شعر کودک عروضی است و اختیارات شاعری به شکل بیش‌تری در آن اعمال شده است. از مشهورترین و پُرکاربردترین وزن شعری (مستفعلن فعولن و یا مفعول فاعلاتن) است که به شکل دو رکنی در اشعار کودک مورد استفاده قرار گرفته است. اما در رابطه با استفاده از قالب شعر کودک می‌توان گفت: قالب شعری چهارمصراعی (رعایت قافیه ۲ و ۴) و مثنوی از پُرکاربردترین قالب‌های شعری این گروه سنی است، البته عده‌ای در راستای شعر کودک تلاش داشتند که قالب‌ها و ساختارهای معمول را رها کنند و تغییرات جدی در روند وزن شعر کودک ایجاد نمایند.